

Rekonstrukciók

Czoch Gábor – Fedinec Csilla, szerk.: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.*
Budapest: Teleki László Alapítvány, 2006. 308 p.

Az emlékezet konstrukciói című tanulmánykötet az emlékezet problémáját állítja középpontba, arra kérdez rá, hogyan kezelnek eltérő korszakok egy adott emlékanyagot, illetve hogyan alakul és változik egy korszak fogalma (Erdősi). Egy táj reprezentációi hogyan hozzák létre a nemzeti táj képzetét, majd hogyan válik az emlékezeti helylé (Albert)? Milyen értelmezési lehetőségeket kínálnak az emlékezés „hibái” (Kovács)? A tanulmányok eltérő nézőpontokból, más-más elméleti alapokon teszik fel kérdéseiket, s a kötet így láthatóvá teszi, mennyire diffúzak az emlékezet fogalmának jelentései, és az paradox módon mégis mennyire integráló erejű. Azzal, hogy *Az emlékezet konstrukciói* az emlékezet kontextusainak sokféleségét mutatja be, használatának lehetőségeiről szól, arról is, mi mindent jelölhet ez a kifejezés.

A Czoch Gábor és Fedinec Csilla által szerkesztett tanulmánykötet az azonos című konferencia előadásai alapján készült, melyet a Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja rendezett 2005 szeptemberében. Az olvasást, értelmezést csupán a cím és az alcím orientálja, sem utószó, sem szerkesztői előszó nincs a könyvben. Ennek megfelelően a 2005-ös konferenciáról sem olvashatunk reflexiót. A szerkesztők meglátásai, elképzelései így pusztán a kötet tagolásában mutatkoznak meg.

Az emlékezet konstrukciói három fejezetből áll, mindegyikben öt-öt tanulmány olvasható. Az első fejezet (*Elmélet, historiográfia, fogalmak*) tanulmányai többségükben problémafelvetők, különösen a fejezetet keretező két szöveg (K. Horváth; Kántor). A második és harmadik fejezet (*Az emlékezet színterei: politika, kultúra, tudomány; Terek ez emlékezetben*) írásai azt vizsgálják, hogy különböző kontextusokban hogyan működik az emlékezet, illetve hogyan működtetik azt a különböző közösségek. A második fejezet szövegei az emlékezetpolitika olyan területeivel foglalkoznak, mint a nemzeti történelem kanonikussá váló értelmezései (Lajtai), a polgárság fogalmának változásai (Czoch), a nemzeti tájhoz, a pusztához kötődő képzetek (Albert), a családi emlékiratban megképződő önreprezentáció (Viczián) vagy a legitimizmus megítélése (Filep). A témájában és megközelítésmódjában leginkább egységes fejezet a harmadik, melynek tanulmányai a térhez, helyekhez kapcsolódó képzetek, reprezentációk alakulásait elemzik. A kötet szövegeinek fő kérdése tehát az, hogy az emlékezet különböző kontextusai – nevezzük őket tereknek, színtereknek – hogyan játszanak össze.

K. Horváth Zsolt kötetindító tanulmánya az emlékezet mint elméleti konstrukció használatát elemzi. Az emlékezetkutatás történetéből kiindulva a történelem és az emlékezet fogalmának változásait veszi sorra, s a kettő egymásra hatását mutatja be. Az

1980-as évek kutatásaiban már „járványként”, „szökőárként”, „kötelességként”, „abú-zusként”, „teherként” beszélnek az emlékezetéről (14. p.), jelezve a kategória kiüresedését. K. Horváth felhívja a figyelmet a memória mindent átható, mediatizált jelenségére/jelentésére, s arra, hogy az emlékezet kötelességgé vált, s mint ilyen szükségszerűen személytelenné is. A két folyamat, az emlékezet „terjedése”, kötelességgé válása és az új mediális környezet hatása oda vezet, hogy az emlékezet teherre válik a tudományokon. Mink András kijelentéséből – „A politika teher a történetírás” – kiindulva a következőket mondja: a „megállapítással egyetértve, ám azt némiképp módosítva olyképpen fogalmaznék: az emlékezetpolitika teher a történetírás. Általánosabban fogalmazva: a mindent eluraló emlékezet, akár örökség, akár muzealizáció, akár az új *Denkmalkultur* képeiben jelenik meg, intellektuális, morális, kognitív értelemben, teher nemcsak a történetírás, de a szociológián, az antropológián, sőt, teher minden a társadalom és kultúra kritikai megismerésében érdekelt diszciplína számára.” (15. p.) Az emlékezetre jellemző normatív beszédmód és a tudomány kritikai, megismerő, analitikus nyelve ugyanis nem egyeztethető össze. A szerző szövegét enigmatikus kijelentéssel zárja: „nincs probléma, mert nincs megoldás”. (16. p.) Mindez olvasható utalásként arra, hogy az általa felvetett problémákra az emlékezetkutatás nem reflektál. A jelen kötetben mindez így is van. Ezért mindenképpen elgondolkodtató gesztus a szerkesztők részéről, hogy kötetüket egy vitaindító szöveggel nyitják, amelyre nem érkezik válasz. Ha azonban úgy olvassuk a kötetet, mint amelynek a tanulmányai abból indulnak ki, hogy az emlékezet nem adott dolog, hanem konstrukció, akkor annak normatív nyelve a lehetséges elemzések témájává válik, s így valamiképpen reflektált lesz a K. Horváth által felvetett probléma. Nem megoldott, nem felülírt, de reflektált.

A kötet tanulmányainak alapvető elméleti megfontolása tehát az, hogy az emlékezet folytonosan változó, vagyis inkább változtatott *dolog*. Ahhoz, hogy miben áll konstrukció, Kovács Éva tanulmánya szól hozzá. Szerinte ez elsősorban abban érhető tetten, hogy az emlékezet ellenáll a rendszerezésnek és az adaptációnak. Olyan változó képződmény (konstrukció), amely képeket idéz fel, melyek elemzésével társadalmi cselekvés, illetve elbeszélés jön létre, amelyekről további lehetséges értelmezések írhatók. „Úgy is mondhatnánk – írja Kovács –, hogy az emlékezés maga is részben egy hermeneutikai rekonstrukció, melyet a társadalomtudós a maga tudáskészletével »továbbrekonstruál«. Az emlékezettudomány pedig, legalábbis ebben az értelemben, a hermeneutika hermeneutikája.” (20. p.)

Az emlékezet konstrukcióinak elemzésében további szempontok is működtethetők. A kötet szerzőinek többségénél a nemzet ez a magyarázó fogalom, s az emlékezet megképződő konstrukcióit a nemzetépítéssel összefüggésben elemzik. Ebből a szempontból megalapozó tanulmány Kántor Zoltáné. Kántor tézise – Benedict Andersonhoz és Anthony D. Smith-hez hasonlóan – az, hogy a nacionalizmus nem ideológia, hanem társadalmi folyamatokon alapuló egység, amit ideológiaként használnak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus és a nemzet nem szinonimái egymásnak: a nacionalizmus teremti meg a nemzetet. Mindezek után kutatástörténeti keretben értelmezi a nacionalizmus és a modernitás kapcsolatát. Az általa tett distinkció jelen van a fejezet másik két tanulmányában is. Romsics Gergely írása a kemény adatok iránt érzékeny, az emlékezet problémáit az europánizáció, a nemzetközi kapcsolatok tudományának normatanulásra és normatranszferre vonatkozó konstruktivista elméleteinek keretében ér-

telmezi. Az 1990 és 2002 közötti időszakban vizsgálja a parlamenti pártok Trianonról szóló beszédét, s bemutatja azt a folyamatot, mely során a parlamenti diskurzusban létrejött egy „mainstream”, „normál”, illetve egy periferikus, radikális nyelv. A Romsics által elemzett problémáknál a nacionalizmus a központi fogalom.

Erdősi Péter tanulmányában a birtokbavétel, az örökségképzés és az utánpótlás, ismétlés, felidézés problémájával összefüggésben vizsgálja az általa „emlékanyagoknak” nevezett korpust. Konceptiójában az adott emlékanyaghoz társulhatnak fogalmak, olyan eszközként, amely az emlékanyag értelmezéséről gondoskodik. (53. p.) Kérdése az, hogyan alakulnak ki, majd át a barokk és neobarokk fogalmakhoz kötődő kanonikus értelmezések. Ő az elemzés során a nemzet szempontját működteti. Arra keresi a választ, hogy a vizsgált fogalmak miként alkotnak meg egy korszakot, és hogyan illesztik be a nemzeti történelembe, azaz hogyan magyarosodik a barokk. Az örökség ma nem kevésbé termékeny fogalom, mint az emlékezet. Ebben a szövegben a szerző arra használta, hogy megmutassa, hogyan alkotják meg a nemzeti hagyományt, és hogyan adnak neki az aktualitásoknak megfelelően új és új jelentéseket – hiszen már-már halbwachsi közhely, hogy a különböző társadalmi csoportok úgy változtatják történetüket, hogy az megfeleljen annak a képnek, amelyet a jelenben önmagukról kialakítottak (Halbwachs 1971).

Az örökségen, hagyományozódáson túl az emlékezeti helyek kérdése is több tanulmányt foglalkoztat. Előzetesen mindegyik szövegről elmondható, hogy tágan értelmezi a norai *lieu de mémoire* fogalmát (Nora 1999). A *lieu de mémoire*-ként megjelölt helyek a norai koncepcióban hármass kritériumrendszernek felelnek meg, a lényegük az anyagi, a szimbolikus, és a funkcionális elemek együttthatása. Ez a fogalom is igen nagy karriert futott be az utóbbi időben, s ma már meglehetősen csábító lehetőség a vizsgált anyagot emlékezeti helynek tekinteni, vagy legalább felfedezni benne egyet-kettőt. Lajtai L. László tanulmányában a reformkori iskolai történelemtankönyveket tekinti emlékezeti helyeknek, azonban kifejti, hogy a fogalom itt csak megszorításokkal alkalmazható. Vizsgálati célja, hogy a nemzet, a történelem(írás) és az oktatás reformkori kapcsolatát elemezze, ezek egymásba ágyazottságát vizsgálja. A történelemtankönyvek ebben a kontextusban szerinte azért *lieu de mémoire*-ok, mert kulcsfontosságú közvetítők a modern nemzetépítési folyamat során, ám felhívja a figyelmet arra, hogy a korabeli történelmi diskurzus felekezeti választóvonalak szerint töredezett, azaz bizonyos periódusok, események cselekményesítésénél össznemzeti látószöveget alkalmaznak. A történelemtankönyvek narratíváinak diszkurzív heterogenitása és a felekezeti megoszlás szűkíti a *lieu de mémoire* szempontjának alkalmazhatóságát.

Lajtai L. László hozzáállása rokon Albert Rékáéval. Ő Kardos János *Csikósélet* című önéletírását a tájreprezentáció és a nemzeti sztereotípiák hatása felől olvassa. „Első megközelítésben úgy tűnik, hogy a csikós író az összes rendelkezésére álló eszközt felhasználva gyakorlatilag emlékezeti helyé alakítja a pusztát, azt a tájat, amelyhez nem csak egy primer, hanem egy nagyon is reflektált emocionális kapcsolat fűzi. (...) Más szóval, a Kardos-jelenség egyértelműen arra a törekvésre mutat rá, amely az alföldi tájat egy, az irodalom által megalkotott sematikus nemzeti reprezentációból valamiféle egyéni élmény által legitimált emlékezeti hellyé kívánja alakítani” – írja Albert. (125. p.) A *lieu de mémoire* fogalmát tágan értelmezve azt a folyamatot írja le, melynek során kialakulnak nemzetinek nevezhető képzetek, amelyek normatívvá válnak, vagyis vagy negatívan, vagy pozitívan, de hozzájárulnak a nemzeti önkép alakulásához.

Azt vizsgálja, az irodalmi szöveg hogyan hozza létre pusztá reprezentációját, és hogyan biztosítja jelenlétét a kulturális emlékezetben. Értelmezésében ez a sematikus pusztaképzet alapvetően eltér más nemzeti reprezentációktól vagy emlékezeti helyektől. Ennek okát abban látja, hogy nem tartalmaz történelmi narratívát, sőt, genette-i értelemben vett narratívát egyáltalán nem tartalmaz. A hivatkozott idő nem lineáris, hanem mozdulatlan, mitikus idő, amely a jelent önkényesen kapcsolja össze az „ősidővel”. Nincs benne utalás történelmi személyre, akinek az emléke beíródhatna a tájba, hanem sztereotipizált alakokkal dolgozik, melyek az ismétlés által beépülnek a kollektív emlékezetbe. Kérdés, hogy mi legitimálja ezután a pusztá képzetét. Maga az irodalom lenne ez? A *pusztá* tehát először irodalmi konstrukció, amely nemzeti sztereotípiává, majd emlékezeti helyé alakul.

Az írás vagy irodalom által létrehozott konstrukciók foglalkoztatták Viczián Zsófiát és Hermann Gusztáv Mihályt is. Viczián Zsófia dolgozatában egy nemesi család emlékiratát elemzi. Tézise az, hogy a családi emlékirat mellett, hogy peres ügyekben praktikus hivatkozási alap lehetett, s emellett, hogy a család önreprezentációjának alapja, azzal az igénnyel is él, hogy a nemzeti történelem részeként mutassa be magát. „A családi emlékezet e genealógia révén való megteremtése egy tágabb, a nemzeti történelmet, szimbólumokat és tereket megalkotó, döntően éppen a 19. századot jellemző általános törekvésbe illeszkedik bele, annak egy kisebb körben megvalósuló példája” – írja Viczián. (151. p.) A nemzeti történelem megalkotása ebben a példában alapvetően személyes.

Hermann Gusztáv Mihály tanulmányában a történelem megképzésének kollektív lehetőségére hoz példát. A csíki székely krónikáról ír, mely bár hamisítvány, alkalmas arra, hogy a nemzetföltő retorika hivatkozási alapjává és a nemzeti nagyságot igazoló okmányává váljon. Hermann hozzáállására talán a tapintat a legjellemzőbb. Mint írja, nem hatástalanítani akarja a krónikát – miért is tenné –, hanem „kellő tisztelettel a *helyére tenni*”. (233.p. – Kiemelés az eredetiben.) Felfedi a krónika történetét, s azt, hogy annak érvei hogyan lettek egyre népszerűbbek; hogyan jelenítik meg hitelességének hívei a nemzeti történelem részeként; hogyan íródnak történetek a már meglévő helyek köré. A szerző számára tehát tulajdonképpen mindegy, hogy a krónikában milyen narratívák épülnek fel. Az ő érdeklődése más irányú: azok a narratívák foglalkoztatják, amelyek a krónika köré épülnek, s ezeket elemzi. Az ilyen konstrukciók, sztereotípiák többféleképpen hagyományozódhatnak, válhatnak legitimmé. Albert Réka tanulmányában Szabó Zoltánt idézi: „E tájon a magyar fül számára száz évvel ezelőtt még nem zizegett búza tengere. Tudták, hogy van, de nem tudták, hogy szép. Ezt Petőfi mondta meg, olyan jól, hogy még Móricz Zsigmond is tőle tudja.” (Albert 2006:129.) A csíki székely krónika esetében másképp alakult a helyzet. Ott a konstrukciót nem olyan autoritások, nevek, jelzések legitimálják, mint például „Petőfi Sándor”, hanem az, hogy a keletkezése olyan távoli, mitikus időbe vész, amit már nem kell ellenőrizni.

Az Erdéllyel kapcsolatos kutatások nagy súllyal vannak jelen a kötetben. Hermann tanulmányán kívül Hámori Péter és Bárdi Nándor foglalkozik a témával. Utóbbiak Erdély 1940 és 1944 közötti időszakát elemzik. Hámori a „kicsi magyar idő” emlékezetét vizsgálja napjainkban. Az interjúkból a nemzeti szempont érvényesítését olvassa ki, s a negatív emlékek, határ eltűnése okozta életszínvonal-romlás, csalódás tabusítását: „A magyar főhatalom évei azonban nemcsak olyanképp jelentettek tabutémát, hogy arról a hatalom mindenütt jelenlévő figyelme miatt nem volt szabad jót mondani, hanem abból a

szempontból is, hogy – részben az előbb említett körülményből kifolyólag – szinte »árulásnak« túnt rosszat mondani rá.” (214.)

Bárdi Nándor a témát az 1940-ben kisebbségből többségbe került erdélyi politikai elit önképének alakulásán vizsgálja. Kérdése az, hogy a kisebbségben szerzett tapasztalatok hogyan változtattak az elitek önmeghatározásán. A korabeli politikai diskurzus egyik központi kijelentése az volt, hogy Erdély ügye *nemzeti ügy*, s ennek megfelelően az egykori kisebbségi helyzet itt értékékként jelenik meg (például mint a tudatosabb magyarság képviselői). „Tehát az önszemlélet – írja Bárdi –, amely közösségi identitást is teremt, egyben a nemzetépítő politika eszköze, és kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetileg szervezett kisebbségi társadalom és a nemzeti egység pedig egyszerre létező történelmi tapasztalat és társadalompolitikai elvárás is az adott, 1940–1944 közti korszakban. Itt is tehát a kisebbségi sajátosságok hasonulásáról van szó az uralkodó eszmékhez. Egy adott, magát organikusnak tekintő (az egy nemzethez való tartozás tudata szervezte) kisebbségi társadalom közösségi azonosságát megragadó karakterjegyek jól használhatók a felülről államilag szervezett társadalom programjához.” (248. p.) Az elitek azonosulnak a nemzetépítéssel, s ez a nemzetiségekhez és a zsidótörvényekhez fűződő viszonyban is megmutatkozik: az elitek mindkettőben a kormányzatot támogatják, s ez az idő előrehaladtával egyre markánsabbá válik. A változó nézőpontokat a szerző ahhoz köti, hogy az erdélyi politikai elit a nemzetépítő álláspontokat tartja-e elődlegesnek.

Filep Tamás Gusztáv és Czoch Gábor szintén a politika színterén vizsgálja az emlékezetet. Filep a legitimisták megítélésével foglalkozik. A legitimista terminus jelentésének alakulását, a legitimisták jogfolytonosságról vallott álláspontját, önreprezentációjukat elemzi. Czoch Gábor a 19. századi történelemtanítást és a nagyobb történelmi munkákat vizsgálja mint a kollektív emlékezet formálásának területét, s alapvetően az (emlékezet)politika kontextusába illeszti témáját. Kérdése arra irányul, hogy miként alakult a reformkori város és a polgár történelmi emlékezete a század második felében. Azaz hozzátartozik-e a polgárság a nemzethez. A probléma hátterében az „idegen” fogalma is megképződik. Véleménye szerint a forradalom utáni történettudományos diskurzus város- és polgárképe a korábbi diskurzusokon alapult, és nem írta újra azt, tehát azonos a reformkori politikai viták álláspontjával. A korábbi nézeteket reflektálatlanul ültetik át egy gyökeresen más politikai kontextusba.

Az emlékezet mint megőrzés Ablonczy Balázs, Lagzi Gábor és Hermann Gusztáv Mihály cikkében központi kérdés. Legyen szó Selmecről, a Keleti Végekről vagy a csíki székely krónikáról, a *megőrzés* legitimálja a közösséget.

Ablonczy Balázs írásában Selmec több kontextusban is megjelenik. Egyrészt olyan hely, ahol kialakítják a bányászati akadémia hagyományait, melyek az intézmény Sopronba költözése után is működnek. A hagyományok és Selmec emlékezete itt a magyarosítás eszköze lesz. A Selmecbányaiak Egyesülete később azt tekinti feladatának, hogy az elcsatolt város emlékét őrizze. A szerző itt megjegyzi, hogy az egyesület alkalmatlan volt arra, hogy hosszabb távon szervezeti és rituális kereteket adjon az emlékezésnek. Sopronban ez sikeres volt a főiskola által fenntartott hagyományok miatt, az egyesületnél ellenben nem: „Ők voltak viszont azok, akik olyan stratégiához ragaszkodtak egész működésük során, amely nem vezethetett sikerre. Hagyomány ugyanis nem születik csak akaratból, hagyományt »teremteni«: nem lehet.” (204. p.) Bizonyára sokan vitatkoznának ezzel az állásponttal. Értelmezésem szerint a tanulmány szerzője az emléke-

zés sikertelenségének okát az emlékezet „fájdalmasságában” látja, abban, hogy kudarcokra kellene emlékezni. Ettől függetlenül a tanulmány zárása kissé kizárólagos.

Az emlékezés nehézségeire – assmanni kifejezéssel: a veszélyeztetett emlékezésre (Assmann 1999:220.) – példa Lagzi Gábor tanulmánya a lengyel Keleti Végekről. A Keleti Végeket olyan alakzatnak tekinti, amelyben a *nemzeti tudat* lehorgonyozhat, és a dicső múlt is felidézhető. Olyan határmenti terület ez, ahol kisebbségben élnek a lengyelek. A tér mítosszá válik: a boldog békeidők, a nemzetiségek problémátlan együttélésének emléke lesz, majd az 1990-es évek elejétől azonosul a posztszovjet területeken élő lengyel kisebbségek problémájával. A mindenkori hatalom is kihasználja a benne rejlő retorikai lehetőségeket.

Hogyan is konstruálja meg ez a kötet az emlékezetet mint problémát? Az emlékezet szó számos kontextusban előkerül, így megjelenik többek közt társadalmi emlékezetként, családi emlékezetként, történeti emlékezetként, valamely nemzeti sztereotípiá emlékezeteként, hibaként és teherként is. A kötet színvonalas tanulmányokat közöl, s a nézőpontok, vélemények, megközelítések sokféleségét reprezentálja. Érdekes lett volna, ha egy olyan előszót, utószót is beleillesztenek a szerkesztők, amelyben erre a sokféleségre, az interdiszciplináris konferencia eredményeire is reflektálnak.

IRODALOM

ASSMANN, JAN

1999 A veszélyeztetett emlékezés és a felejtés társadalmi feltételei. In *Uő, A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* 218–225. Budapest: Atlantisz.

HALBWACHS, MAURICE

1971 Az emlékezet társadalmi keretei. In *Francia szociológia.* Ferge Zsuzsa, szerk. 124–132. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

NORA, PIERRE

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (3):142–157.